

נייר עמדה

מניעת אלימות והתמודדות עמה במערכת החינוך - הצעה למדיניות

רמי בכבנישתי, רון אבי אסטור, מונה תורי-כסאברי

תקציר

מסמך זה מסכם המלצות למדיניות בהיבטים שונים הקשורים למניעת אלימות ולהתמודדות אתה. המסמך מתבסס על המשותף לנו ולמדינות רבות בעולם ועל תובנות שהתגבשו בנוגע למצב המיוחד של מערכת החינוך בישראל. הוא מבוסס על מאמרים מהספרות המדעית-מקצועית ועל מסמכי מדיניות מהארץ ומהעולם. המסמך כולל המלצות, מסמכי מדיניות וחוזרי מנכ"ל רלוונטיים, ונועד להדגיש היבטים חשובים ולהביאם לדין ציבורי.

תאריכים: אלימות בית ספרית; תכניות התערבות.

מבוא

בתקופה האחרונה החברה הישראלית עומדת משתאה וחרדה בפני מה שנראה כסדרה של מעשי אלימות חסרי סיבה. התחושה בציבור היא שהאלימות גואה ומגיעה לממדים שלא ידענו. דאגה מיוחדת מעוררים מעשי אלימות של בני נוער, ובעיקר אלימות בין כותלי בתי הספר. התגובה הציבורית הקשה מעוררת את המחוקקים ואת קובעי המדיניות להציע דרכי פעולה חדשות ושונות, שמטרתן להתמודד עם אלימות זו. חלק ניכר מההצעות לפעולה מתמקדות באמצעי הרתעה, אכיפה וענישה חריפים יותר. נראה שההמלצות וההחלטות משקפות לעתים תחושות של כישלון, של משבר ושל חוסר אונים. תחושות אלו אינן מוצדקות ואינן מהוות מסד נכון למדיניות ארוכה טווח בתחום חשוב כל כך של חיינו. להערכתנו, מן הראוי לעצב מדיניות של מניעת אלימות והתמודדות אתה על בסיס הערכים והמטרות של החברה הישראלית תוך שימוש מושכל בידע ובמידע רלוונטיים.

מסמך זה מסכם המלצות למדיניות בהיבטים שונים הקשורים למניעת אלימות ולהתמודדות אתה. אנו מנסים לבסס את המסמך הן על המשותף לנו ולמדינות רבות בעולם והן על תובנות שהתגבשו בנוגע למצב המיוחד למערכת החינוך בישראל. המסמך מבוסס על מספר רב של מאמרים בספרות המדעית-מקצועית ועל מסמכי מדיניות דומים שחוברו במשך השנים בארצות רבות בעולם ובישראל. אנו משלבים במסמך זה רבות מההמלצות שהתקבלו בוועדות שהתקיימו בחו"ל ובארץ, ובמיוחד המלצות של ועדת וילנאי, מסמכי

מדיניות של גופים, כגון הסתדרות המורים והמועצה לשלום הילד, וחוזרי מנכ"ל בנושאים אלו, שהם רלוונטיים ומקיפים במיוחד. מסמך זה מטבעו לא נועד להקיף את כל הסוגיות הקשורות לנושא, אלא להדגיש את אותם היבטים הנראים לנו חשובים במיוחד, ולהביא אותם לדיון ציבורי.

אלימות במערכת החינוך בישראל - תמונת מצב

העניין התקשורתי והציבורי הרב בתופעת האלימות בבתי הספר אינו מעיד בהכרח על היקפה, על חומרתה או על התגברותה של התופעה בתקופה האחרונה. יש ראיות רבות לכך, שאין קשר ישיר בין תחושות הציבור בנוגע לרמת האלימות בבתי הספר לבין שיעורי האלימות הקיימים שם בפועל, ובין תחושות אלה לבין התגברותה של האלימות עם השנים. לעתים די במספר קטן של אירועים קיצוניים וחריגים המופיעים בפרק זמן קצר, והזוכים לסיקור נרחב בתקשורת, כדי לגרום לתחושה שבתי הספר אינם בטוחים. לכן חיוני להשתית את הדיון הציבורי ואת קביעת המדיניות על סמך מידע בדוק ורלוונטי.

בעשור האחרון יש בידינו כלים כדי לבחון בצורה אמפירית ומפורטת את השאלות הנוגעות למאפייני תופעות האלימות בבתי הספר ולמידה שבה שכיחות התופעה עולה עם השנים. המחקרים הארציים המייצגים הנערכים אחת לכמה שנים על ידי הראל ועמיתיו ועל ידי בנבנישתי ועמיתיו מאפשרים לקבל תמונה מפורטת של תופעות האלימות השונות והשתנותן לאורך השנים. יש לציין שחוקרים אלו משתמשים בשאלונים שונים למדי, אך ישנם מרכיבים דומים המאפשרים השוואות בין המחקרים. השוואות אלו מעידות על מידה ניכרת של תיקוף הדדי. כמו כן, ממצאי המיצ"ב הנוגעים לאקלים בית ספרי ולדיווחי תלמידים על אירועי אלימות נמצאים במתאם גבוה לממצאי סקר האלימות שערכו בנבנישתי ועמיתיו, ומשום כך נראה לנו שניתן להישען על ממצאים אלו, שנערכו על מדגמים גדולים ומייצגים וגם על כלל אוכלוסיית התלמידים בבתי הספר היסודיים ובחטיבות הביניים.

ממצאי המחקרים מצביעים על מאפיינים אחדים של תופעת האלימות במערכת החינוך בישראל, שצריכה להיות להם השפעה על המדיניות בתחום ההתמודדות עם אלימות:

1. המחקרים מעידים על מידה רבה של אלימות, בעיקר זו שניתן לכנותה "מתונה", ועל אלימות מילולית ורגשית, כולל הצקה, הטרדה ובריונות. שיעור לא מבוטל מהתלמידים מרגישים שבית הספר אינו מקום בטוח עבורם, גם כשהם עצמם לא היו קורבנות ישירים לפגיעה אלימה. אלימות קשה והבאת נשק לבית הספר הן תופעות פחות שכיחות, אך הן כהחלט ברמה מעוררת דאגה. בתחום האלימות המתונה ניתן לומר, שהמצב בארץ הרבה פחות טוב מבמדינות מפותחות אחרות העוקבות אחר התופעה.
2. לפי מחקרים מהעשור האחרון, אין סימנים להחרפה במצב או להידרדרות. יש סימנים מספר לשיפור מתון בכמה היבטים, אך אין לומר שיש נטייה ברורה לירידה ברמות האלימות, דהיינו המצב עדיין רחוק מאוד מלהיות המצב הרצוי.

3. עם השנים בולטת עלייה במודעות ובפעולות מניעה והתמודדות של בתי ספר.
4. האלימות היא תופעה מורכבת. יש לנקוט גישה דיפרנציאלית המציעה פתרונות המותאמים לסוגי האלימות השונים, כגון: אלימות רגשית-מילולית, אלימות פיזית מתונה וקשה, הטרדה מינית ואלימות המערבת נשיאת נשק ואיום בו. כולם אמנם ביטויים של אלימות, אך סוגי אלימות שונים מחייבים התייחסות שונה.
5. תלמידים המדווחים במידה רבה יותר על היותם קורבנות הם גם התלמידים המדווחים על הפעלת אלימות כלפי אחרים, כלומר החלוקה בין תלמידים שהם "אלימים ובריונים" לתלמידים שהם "קורבנות" אינה חד-משמעית. מעורבות רבה יותר של תלמיד במעשי אלימות גוררת עמה לעתים תכופות גם מצבים רבים יותר של היותו קורבן.
6. האלימות אינה מתפלגת באופן דומה בכל מערכת החינוך: תלמידים בבתי ספר יסודיים מרגישים פחות בטוחים ומדווחים על יותר קורבנות; בנים הם קורבנות לאלימות יותר מבנות, והפער הולך וגדל עם הגיל; תלמידים לא יהודים, ובעיקר בדואים, הם קורבנות שכחים יותר לאלימות קשה, בעיקר כזו המערבת נשק. בתי ספר שבהם לומדים תלמידים מרקע סוציו-אקונומי חלש יותר הם בתי ספר שבהם רמות האלימות גבוהות יותר באופן בולט, ובעיקר האלימות הקשה יותר. כמו כן אפשר לזהות בתי ספר שרמות האלימות בהם חריגות בהשוואה לבתי ספר אחרים הדומים להם במאפיינים סוציו-דמוגרפיים של אוכלוסיית התלמידים.
7. תלמידים מכל המגזרים מדווחים על שיעורים גבוהים של פגיעות רגשיות-מילוליות מצד חברי צוות המורים וההנהלה. במגזר הלא יהודי בעיקר יש דיווחים רבים מאוד גם על פגיעות פיזיות מצד הצוות.
8. בתי ספר שמצליחים ליצור אקלים בית ספרי המאופיין בהתמודדות אקטיבית ועקבית עם אלימות ובתמיכת המורים בתלמידים מדווחים על פחות אלימות.
9. המנהלים והמורים חשים בקשיים בהתמודדות עם אלימות, מרגישים שאינם מקבלים די תמיכה מסביבתם, ומביעים צורך בשיתוף פעולה עם המערכות העוטפות את בית הספר וצורך בהדרכה ובהכשרה בתחום זה.

הנחות ועקרונות יסוד לפעולה

סביבה לא אלימה בבית הספר חיונית למוגנות פיזית, לבריאות נפשית, להתפתחות מוסרית, לתפקוד אקדמי ולרכישת מיומנויות וערכים של אזרחים במדינה דמוקרטית. יעד זה ניתן להשגה. יש להעמיד אותו במקום גבוה בסדר העדיפויות ולעשות מאמץ מרכזי להשגתו. לשם כך יש לפעול באופן עקבי לאורך זמן, וזו אחריותו של בית הספר. יש להתייחס בשלילה לכל מגוון גילויי האלימות: פגיעות מילוליות ורגשיות, ישירות ועקיפות (למשל על ידי הטלת חרם), איומים, פגיעות פיזיות ברמות שונות, כולל "מכות בצחוק" ו"משחקי אלימות", הטרדה

מינית ופגיעות הקשורות למגדר, לדת או למוצא. אין לקבל התנהגות אלימה כלגיטימית וכחלק טבעי ונסבל מהתהליך ההתפתחותי של ילדים ובני נוער. התמודדות עם אלימות היא חלק מהתמודדות עם התנהגויות סיכון ועם התנהגויות לא נורמטיביות אחרות, כגון: עישון, שימוש באלכוהול, שימוש בסמים ונהיגה מסוכנת. ההתמודדות עם האלימות תשולב בין שאר המשימות והפעולות החינוכיות בבתי הספר. יש לראות בהתמודדות עם אלימות וביצירת סביבה לא אלימה חלק מהתהליך הלימודי והחינוכי בבית הספר. כל פעילות בבית הספר צריכה לשקף את העיקרון ואת היעד של מניעת אלימות. כמו כן דרכי ההתמודדות צריכות להתאים למערכת הערכים המהווה תשתית לחברה הישראלית, כולל הזכויות של כל החברים בקהילת בית הספר, שחלקן מופיעות באמנה הבין-לאומית לזכויות הילד. במסגרת חינוכית זו אין מקום לשפה של "מלחמה", "הדברה" ו"מיגור".

מכיוון שהצוות החינוכי בבית הספר הוא האחראי לשרש את תופעות האלימות, יש לחזק את ההכשרה ואת ההתמחות של חברי הצוות החינוכי, כולל אנשי המערך המסייע לבית הספר, ולדאוג לתכניות מניעה והתערבות שיפעילו אנשי מקצוע חיצוניים. תכניות אלה חייבות לתת משקל רב לחיזוקים חיוביים עבור התנהגויות חיוביות והפחתת התנהגויות אלימות בד בבד עם מניעת הטבות ומתן עונשים למי שנוהגים באלימות. נוסף על כך עליהן להיות רגישות להקשר ההתפתחותי של בית הספר. חיוני שתכניות אלו יתאימו לכל טווח הגילים מהגן ועד לסיום התיכון, תוך התייחסות דיפרנציאלית לכל אחת מקבוצות הגיל. המסמך הנוכחי מתייחס בכלליות ל"בתי ספר", אך יש לבחון את המשמעות של כל חלק במסמך זה גם עבור גני ילדים.

יש להבטיח שהדרישות למניעת אלימות מצד תלמידים ואנשי צוות תהיינה אחידות עבור כל התלמידים במערכת החינוך בישראל. עם זאת, הן צריכות כאמור להיות רגישות להקשר התרבותי של בית הספר וקהילתו. בין היתר יש להתחשב בהיבטים של דת ודתיות, מסורת ותרבותית ושפה.

התמודדות עם אלימות היא משימה משותפת לכל חברי קהילת בית הספר והקהילה שבית הספר ממוקם בה. חיוני ליצור שיתופי פעולה בין כל הגורמים הרלוונטיים - צוות המורים, התלמידים, הורי התלמידים וגורמים בקהילה וביישוב. יותר מכך, לחברה הישראלית כולה יש אחריות ליצור אווירה המונעת אלימות ולתת בידי מערכת החינוך את המשאבים הנדרשים למניעת אלימות ולהתמודדות אתה. לכל אחד מהנוגעים בדבר - תלמידים, הורים, מורים, מחנכים, מנהלים, מפקחים, אנשי ציבור, ראשי רשויות מקומיות, ממלאי תפקידים רלוונטיים במשרד החינוך, המנכ"ל ושר החינוך - לכל אחד האחריות האישית לפעול בדרכים המתאימות כדי למנוע אלימות במערכת החינוך ולהתמודד אתה. ההתמודדות תלווה בתיעוד, במעקב

ובהערכה מתמשכת, שיאפשרו לבסס את פעולות ההתמודדות על מידע עדכני ותקף עבור כל בית ספר ועבור מערכת החינוך כולה. בהיותם המבוגרים האחראים לשלומם ולרווחתם של התלמידים, אנשי צוות בית הספר זכאים ליחס מכבד מצד התלמידים והוריהם, ויש להם אחריות מיוחדת להימנע מאלימות מילולית ופיזית ולהתנהג בדרך המהווה מודל לחיקוי לתלמידים ולהוריהם.

רצף האחריות

האחריות להתמודד עם אלימות מונחת על כתפיהם של גורמים רבים. שיתוף פעולה ביניהם יתרום רבות להתמודדות עם הבעיה. עם זאת, לכל אחד מהגורמים אחריות נפרדת ומלאה בתחום סמכויותיו ואפשרויותיו.

החברה הישראלית – האלימות בבתי ספר משקפת את האלימות בחברה הישראלית ואת סדרי העדיפויות שלה. שכיחות של התנהגויות אלימות בבתי ספר ועוצמתן נמצאות ביחס ישר ומושפעות במידה רבה מעוני, מאי שוויון חברתי ומחולשתם של שירותים חברתיים בקהילה שבתי ספר אלו משתייכים אליה. ככל שהחברה הישראלית תמנע עוני ופערים עמוקים בין רבדיה השונים, תדאג לחזק משפחות וקהילות ואת השירותים החברתיים המיועדים בעיקר לחלשים בחברה, ותעמיד את החינוך במקום גבוה בסדר העדיפויות הלאומי, כך תתחזק יכולתה לקדם הזדהות של הורים ותלמידים עם הנורמות שלה, להציע חלופות להתנהגות אלימה ולקדם אמצעים מונעי אלימות. לחברה הישראלית האחריות לדאוג לחיזוק הקהילה והמשפחות של התלמידים ולתת לחינוך עדיפות בהקצאת משאבים.

תלמידים – על כל תלמיד להתנהג בצורה המכבדת תלמידים וחברי צוות, להימנע מפגיעה אלימה בהם וברכושם ובציוד בית הספר ולתרום לאווירה של שיתוף פעולה ותמיכה באחרים. בין היתר לתלמיד יש אחריות גם כצופה בהתנהגות אלימה של אחרים, לא להשתתף ולא לתמוך בה ולנסות למנוע או להפסיק אותה, גם באמצעות פנייה למורים ולמנהל.

מורים ומחנכים – לכל מורה ומחנך יש אחריות למנוע אלימות בבית הספר ולהתמודד אתה. אחריות זו אינה מוגבלת לשעת ההוראה ולכיתה שבה מלמדים או מחנכים, אלא חלה על כל התלמידים בכל שעות הלימודים. כל חבר צוות בבית הספר חייב לטפל באירועי אלימות המתרחשים בקרבנו או שנודע לו עליהם, ולפעול לפי כללי ההתנהגות שנקבעו בבית הספר. עליו להיות חלק מהמאמץ המתואם של כלל בית הספר להתמודד עם אלימות ולתמוך באנשי צוות אחרים הפועלים לפי תכנית זו.

לכל מורה, ובעיקר למחנכים, ישנה אחריות להתייחס באופן אישי לתלמידים שלהם, לזהות אצלם מצבי מצוקה, לתמוך בהם ולתת להם תחושה של קבלה ושייכות. על כל חבר צוות מוטלת האחריות להתנהג בצורה המהווה מודל לחיקוי חיובי בכל הקשור להתמודדות עם אלימות הן במסגרת של שיעורים והן בכל פעילות בית ספרית אחרת.

מנהל - למנהל יש אחריות כוללת להתמודדות בית ספרו עם אלימות תלמידיו ואנשי צוותו. הוא אחראי לקביעת סדר העדיפויות של ההתמודדות, ליצירת מנגנונים לתכנון ההתמודדות, ויש לו אחריות כוללת לפעולות הנעשות ולתוצאותיהן.

המערך המסייע - על המערך המסייע (למשל יועצות, פסיכולוגיות, סייעות) לתמוך בתכנון ובהפעלה של כל הפעולות בבית הספר המיועדות להתמודד עם אלימות. על מערך זה מוטלת אחריות בכל הנוגע לטיפול בתלמידים באופן אישי, אך גם בתכנון פעולות מניעה והתערבות עבור כלל קהילת בית הספר.

הורים - על ההורים להנך את ילדם להתנהגות מכבדת ולא אלימה, ולעשות כל מאמץ כדי למנוע אלימות מצד ילדם. עליהם לשמש מודל לחיקוי בכל הקשור להתנהגות מכבדת, ובעיקר בכל האמור לקשר שלהם עם תלמידים אחרים בבית הספר, דהיינו עם חברי ילדיהם, ועם חברי צוות. עליהם לשתף פעולה עם בית הספר בכל תכנית טיפול אישית בילדם. במקרה שתכנית הטיפול דורשת זאת, על ההורים לעשות כמיטב יכולתם כדי לקדם אותה, כולל על ידי השתתפות בתכניות הדרכה.

לקהילת ההורים יש האחריות והזכות להיות מעורבים בתכנון ובהפעלה של תכניות למניעת אלימות בבית הספר.

קהילה האזרחית העוטפת את בית הספר - לאנשי הקהילה החוכה לסייע לבית הספר במאמציו למנוע אלימות ולהתמודד אתה. סיוע זה יכול לבוא לידי ביטוי בפעולות התנדבות אישיות, בפעילות מאורגנת של ארגונים אזרחיים ובתרומות של משאבים הנדרשים להתמודדות.

הרשות המקומית - על הרשות המקומית מוטלת אחריות מרכזית ביצירת תיאום יישובי בתחום ההתמודדות עם אלימות - חיבור בין גורמי רווחה, שירות מבחן, משטרה וקידום נוער. האחריות של הרשות המקומית היא לפתח תכניות ושירותים המיועדים לתלמידים בכל בתי הספר ברשות המקומית. היא אחראית לזמנים שלפני תחילת הלימודים, שלאחר הלימודים ובעת חופשות. אחריותה של הרשות המקומית היא לאתר בתי ספר שהם במצוקה מיוחדת ולהקצות להם משאבים ותמיכה בהתאם.

משרד החינוך - למשרד החינוך על אגפיו השונים תפקיד מכריע בהתמודדות עם אלימות. המשרד אחראי להצבת הנושא בעדיפות גבוהה, תוך מתן משאבים על פי הצרכים הדיפרנציאליים של בתי ספר ושל מגזרים. על המשרד להגדיר את המדיניות ואת הכללים המחייבים את בתי הספר בכלל הקשור להתמודדות עם אלימות (חוזרי מנכ"ל).

על המשרד מוטלת האחריות לפקח על בתי הספר, לזהות בתי ספר המתקשים להתמודד עם המשימה של מניעת אלימות ולהיות אחראי ושותף לקביעת תכנית פעולה פרטנית עבורם. כמו כן על המשרד לזהות בתי ספר ויחידים הפועלים בעקביות וביעילות למניעת אלימות, ללמוד מהם, לתת להם חיזוקים חיוביים ולהביא את פועלם לידיעת הציבור.

על משרד החינוך ללמוד מהנעשה בשטח, ליצור ידע ולהטמיע אותו. בין היתר המשרד יפעל באורח יזום כדי לאתר תכניות פעולה יעילות על ידי ניתוח הספרות המקצועית, למידה מניסיון בשטח, הערכה מחקרית של אפקטיביות של התערבויות ועוד. מידע וידע זה יועמדו לרשות כל אנשי המקצוע באמצעים שונים, כולל השתלמויות, אתר אינטרנט, ימי עיון קבועים ועוד.

על המטה הארצי לבצע תיאום ברמה הלאומית ולקבוע דרכי עבודה עם משרדי ממשלה שונים במטרה להפוך שיתופי פעולה ברמה הארצית לדרך עבודה ברמה המקומית.

משטרה - למשטרה אחריות במניעת התנהגות אלימה, בעיקר בסביבת בית הספר ובשעות ובימים שמחוץ לשעות הלימודים. למשטרה תפקיד במניעה, בהרתעה ובאכיפה כשמעשי אלימות מתרחשים. יש לה האחריות לקחת חלק פעיל בתכניות בית ספריות למניעת אלימות, כולל תכניות אישיות עבור תלמידים שזוהו כתלמידים בסיכון או כמי שמתנהגים באלימות מתמשכת. בין כותלי בית הספר למשטרה תפקיד מסייע הנעשה באחריותם של הגורמים החינוכיים.

מערכת הרווחה - למערכת הרווחה על שלוחותיה השונות תפקיד חשוב במניעת אלימות ובהתמודדות אתה על ידי שיתוף פעולה מלא עם בית הספר בקהילה וחיוקן. יש לה תפקיד בתכניות טיפול אישיות המיועדות לתלמידים בסיכון או לתלמידים אלימים ולבני משפחותיהם, בין היתר בשיתוף אנשי מקצוע כמו קציני מבחן, יחידות לטיפול בנערות במצוקה ועוד. לשירותי הרווחה מקום חשוב גם בעבודה הקהילתית שמטרתה לחזק את הקשרים בין הקהילה לבתי הספר. ברמה היישובית יש להם מקום חשוב ביצירת גופים ותהליכים המתאמים ומשתפים פעולה בהתערבויות קהילתיות, משפחתיות ואישיות.

התקשורת - לתקשורת יש תפקיד חשוב ליידע את הציבור בצורה מדויקת ומלאה על האלימות במערכת החינוך ועל המאמצים להתמודד אתה, לבקר את הגופים שאינם עושים את מלאכתם נאמנה, ולשמש במה לדיון הציבורי על מקורות האלימות ועל דרכי ההתמודדות אתה. בסיקור של תחום זה אחריות התקשורת היא לבסס את עבודתה על מידע אמין ולהימנע מיצירת תמונה מעוותת של התופעה, היוצרת ללא הצדקה עמדה שלילית בציבור כלפי בני הנוער. בצד סיקור של תופעות אלימות מן הראוי להביא לידי ביטוי גם התמודדות ראויה להערכה.

לתקשורת אחריות גם במסרים שהיא משדרת לציבור באופן כללי ולבני הנוער באופן מיוחד. מסרים המעודדים אלימות או מגלים סובלנות כלפיה והמציגים התנהגות אלימה וכוחנית כראויה לחיקוי והתנהגות נורמטיבית ופרו-חברתית כנלעגת, הם מסרים התורמים לאלימות ופוגעים במאמצים להתמודד אתה.

אחריות, תפקידים והכשרה ברמת בית הספר

האחריות למניעת אלימות ולהתמודדות אתה היא אחריותו של כל אחד מחברי קהילת בית הספר (איש אחזקה, מאבטח, אנשי מזכירות, מחנך או מורה מקצועי, מדריך בתכניות לא פורמליות), כולל התלמידים והוריהם, ועליהם להיות מודעים לה ולהתחייב לקבל אותה בעת חתימתם על האמנה הבית ספרית. למנהל שבידיו האחריות הכוללת למניעת אלימות ולהתמודדות אתה בבית הספר, סמכויות ואמצעים למימוש אחריותו. מן הראוי שכל מנהל ימנה איש צוות שיהיה אחראי לנושא, ושמתוקף תפקידו ירכז את הפעילויות שנועדו למנוע אלימות ולקדם התנהגויות פרו-חברתיות. איש צוות זה יעבור הכשרה ייחודית ויקבל הסמכה, שתבטא את הידע ואת התפקיד הייחודי שלו, ותאפשר למנהל בית הספר להאציל לו סמכויות מיוחדות הנתונות בידיו. למשל, מומלץ שרק לאיש צוות שקיבל הכשרה ייעודית והסמכה תהיה הסמכות לבצע חיפושים בכליו ובגופו של תלמיד.

נוסף על תפקיד זה רצוי שבכל בית ספר תהיה ועדה מייצגת בתחום מניעת אלימות והתמודדות אתה. בוועדה יהיו חברים המנהל, האחראי למניעת אלימות, איש המערך המסייע, חברי צוות, נציגי תלמידים, מורים והורים. כמו כן חשוב לכלול בוועדה זו גורמים רלוונטיים בקהילה, הן חברי גופים פורמליים כמו: נציגי משטרה, נציגי לשכת הרווחה וקידום נוער, והן מנהיגות לא פורמלית בקהילה, כמו: רבנים, חברי ועד שכונה, "ועד פעולה ציבורי" של בית הספר ואנשים וגופים עסקיים והתנדבותיים, המעוניינים לקדם את החינוך. ומעבר לכך יש להקפיד שבכל בית ספר יהיה לפחות שיעור מסוים של חברי סגל, שעברו השתלמות והכשרה הממוקדות בתחום של מניעת אלימות. חשוב להרחיב את מעגל המשתלמים ולחדש את הידע של מי שעברו השתלמויות לפני זמן רב.

תכנית פעולה ואמנה בית ספרית

לכל בית ספר תהיה תכנית פעולה להתמודדות עם אלימות, שתהיה חלק מהחזון החינוכי של בית הספר. הכנת תכנית זו היא באחריותו של מנהל בית הספר, והיא תוכן בשיתוף פעולה עם צוות המורים, התלמידים, ההורים וגורמים רלוונטיים בקהילה. תכנית הפעולה תשקף את העקרונות ואת הדרישות של משרד החינוך כפי שהן באות לידי ביטוי בחוזרי המנכ"ל המחייבים, אך תהיה ממוקדת בצרכים ובאפשרויות של בית הספר. התכנית תיכנה על סמך מידע שנאסף על בית הספר באמצעים שונים, כמו המיצ"ב, הערכה פנימית, ניטור אקלים חינוכי מיטבי וכדומה. מידע זה ישמש גם להערכת ההתקדמות בהשגת היעדים של תכנית הפעולה.

אחד הביטויים של תכנית הפעולה יהיה אמנה בית ספרית, שתחייב את צוות בית הספר, את התלמידים ואת הוריהם. חתימה של כל חברי קהילת בית הספר על אמנה זו תתבצע

לאחר תהליך של דיון, "הכשרת לבבות" ואישורה על ידי הפורומים המתאימים של בית הספר והפיקוח. משרד החינוך יכין ויפיץ דוגמאות של תכניות פעולה ושל אמנה בית ספרית כדי לסייע לבתי הספר השונים בתהליך.

פיתוח התנהגויות פרו-חברתיות וחיזוק

כל בית ספר יפתח פעולות ותכנים חינוכיים המחזקים התנהגויות של עזרה לזולת ולחברה. בין היתר יודגשו תכניות של מחויבות אישית, השתתפות בפעילות של תנועות נוער, חונכות והתנדבות. השתתפות והתמדה בתכניות אלו תזכה תלמידים בנקודות זכות בלימודים האקדמיים ובזכות להשתתף בתכניות המיועדות לתת חיזוקים לתלמידים העושים מאמץ להתנהג בדרכים נורמטיביות.

בתי ספר ישלבו עקרונות של עזרה לזולת, עבודת צוות והתמודדות חיובית עם חילוקי דעות בתוך מערכת השיעורים הרגילה. בין היתר בתי ספר יכולים לבחור בשיטות הוראה המשלבות היבטים של למידה שיתופית, למידה רב-גילאית, חונכות ועוד. בתי ספר יפעילו תכניות חינוכיות שמטרתן להגביר הניעה (מוטיבציה) ויכולת של תלמידים להתנהג בצורה חיובית. בין היתר יקודמו תכניות לימודים לתקשורת בין-אישית לא אלימה, להגברת אמפתיה ואינטליגנציה רגשית, להתמודדות עם כעס ולקידום מיומנויות התמודדות עם סכסוכים ועם אתגרים אחרים (כגון לחץ חברתי להשתמש בחומרים אסורים).

בית הספר ימנה איש צוות שבשיתוף פעולה עם גורמים אחרים בבית הספר, ובעיקר עם המערך המסייע, יהיה אחראי להכנת תכניות חינוכיות בתחום זה, ללמידה מניסיונם של בתי ספר אחרים ולקשר עם גורמים בקהילה המעוניינים להשתתף בתכניות אלו, כולל תנועות נוער וספורט, גורמים עסקיים ועמותות מתנדבים הרוצות להשתתף בחיזוק התנהגויות פרו-חברתיות.

מן הראוי שכל בית ספר ורשות מקומית יכתבו תכניות לחיזוקים חיוביים עבור תלמידים מצטיינים בתרומתם לחברה של בית הספר ולקהילה, ועבור תלמידים המשתפרים בהתנהגותם ומתקדמים בתכניות הטיפול שלהם. יש לערב את הקהילה במתן חיזוקים כאלה, כמו חלוקת כרטיסים למופעים ולמשחקי ספורט, הנחות לקורסים המבוקשים על ידי בני נוער. עם זאת, יש לקדם את ההניעה הפנימית של תלמידים לקחת חלק בפעילויות פרו-חברתיות, ולהימנע ממצב שבו כל ההניעה לפעילות זו תהיה מבוססת על קבלת חיזוקים חיצוניים.

מן הראוי שבתי ספר, יישובים ומשרד החינוך יגדירו הטבות מסוימות כתלויות בהשתתפות בהתנהגות פרו-חיובית, או לפחות בהימנעות מנקיטת אלימות. יש להבחין בין הטבות אלו שיהוו תמריץ חיובי לבין מניעת הטבות כדרך של ענישה.

קידום תחושות של שייכות לבית הספר והזדהות עם מטרותיו

תלמידים החשים שייכות לבית הספר, מזדהים עם מטרותיו ועם ערכיו, הם תלמידים שיימנעו מפעולות אלימות ומוונדליזם. תלמידים המרגישים דחויים, לא רצויים ונכשלים, עלולים לפתח גישה תוקפנית, לא נורמטיבית ולא חברתית. חלק ניכר מתחושות של הזדהות עם מוסדות נורמטיביים ושל שייכות אליהם נובע מהסוציאליזציה שהתלמיד מקבל בבית ומגורמים שאינם בשליטה ישירה של בית הספר. עם זאת, בידי בית הספר דרכים רבות לקדם תחושות חיוביות כלפיו, כלפי צוותו, ערכיו ומטרותיו, ועליו להשקיע את מרב המאמצים לעשות כן.

המנוף המרכזי לפעולה הוא יחס אישי חיובי כלפי התלמיד מצד צוות בית הספר ומתן אפשרויות לביטוי עצמי חיובי במסגרתו. יש להבטיח שתלמידים יקבלו התייחסות אישית מצד מורה, מחנך או איש צוות אחר. סיוע בהתמודדות עם הדרישות האקדמיות ויצירת תחושות של הצלחה אישית יסייעו למנוע תחושות של ניכור וכעס. יחס אישי חיובי כלפי תלמיד חייב להיות מלווה בהצגת ציפיות בתחום הלימודי, החברתי וההתנהגותי. פעילות של קידום תחושות של שייכות ושל הזדהות תוך הצבת ציפיות רצויה ונדרשת עבור כל תלמיד בבית הספר. היא חיונית בעיקר לאלו הנמצאים בסיכון לפתח רגשות שליליים כלפי בית הספר.

בכל בית ספר יש לערוך הערכה אישית לכל תלמיד ולזהות תלמידים הנמצאים בסיכון מיוחד. יש להכין לתלמידים אלו תכנית אישית ומעקב צמוד ולהשקיע משאבים מיוחדים במטרה לקדם את הסיכוי שהם ישתלבו בבית הספר ויזדהו עם מטרותיו, ולא ינשרו או יפעלו בדרכים אלימות. במידת האפשר יש להבטיח שבתכנית הטיפול יהיו מעורבים ההורים וגורמים נוספים בקהילה, כגון: שירותי רווחה ועמותות מתנדבים. במקרה הצורך יש להעניק לתלמיד שירותי ייעוץ ובריאות נפש בבית הספר או בקהילה. לכל תלמיד שהוגדר על ידי בית הספר כתלמיד בסיכון יהיה מתאם טיפול מטעם בית הספר, שיהיה אחראי לתיאום בין כל הגורמים המעורבים בטיפול בתלמיד, בבית הספר ובקהילה.

התנהגות אנשי הצוות לקידום אווירה פרו-חברתית ולא אלימה

להתנהגות של חברי הצוות החינוכי, לכל אחד לחוד ולכולם כצוות, יש חשיבות מרכזית בקביעת האווירה בבית הספר. תנאי להצלחת כל תכנית התמודדות עם אלימות הוא השתתפות מלאה של כל מורי בית הספר בתכנית. עקביות בין מורים ונטילת אחריות, גם בשעות ובמקומות שבהם הם אינם מלמדים, חיוניות ליצירת מערכת אחידה של מניעה, הרתעה ואכיפה.

בכל בית ספר, יישוב ובמערכת החינוך כולה יש לקבוע מנגנונים שיזהו את אנשי הצוות החינוכי הראויים להכרה, להוקרה ולחיקוי כמודל חינוכי. במנגנונים אלו יש לתת מקום גם לתלמידים ולהוריהם. יש להבטיח את הנראות הציבורית של הוקרה זו ברמת היישוב וברמה הארצית. מן הראוי שתהליך זה לא יישא אופי של תחרות שבה יזכו מתי מעט, אלא יהיה

מהלך ציבורי משמעותי ולאורך זמן, שייתן לאנשי הצוות החינוכי תמיכה בעבודתם למען התלמידים והוריהם.

מן הראוי שבכל יישוב תהיה ועדה המורכבת מהגופים המייצגים את הצוותים החינוכיים, את ההורים, את התלמידים ואת משרד החינוך, במטרה לדון במקרים שבהם אנשי צוות מתקשים לעמוד במשימה החינוכית שנטלו על עצמם, ולסייע להם. לוועדה זו תהיה זכות להמליץ על דרכים להתמודדות עם הקושי, כולל להמליץ בפני הגורמים המוסמכים להעביר איש צוות מתפקידו.

כיום יש חוזר מנכ"ל (פברואר 2003) העוסק באנשי צוות שפגעו בתלמידים בצורה בוטה. בנוסף למקרים קיצוניים אלה, אחריות המנהל והפיקוח היא לזהות אנשי צוות שכאופן עקבי ומתמשך מתקשים להתנהג כלפי התלמידים והוריהם באופן המתאים לצרכים ולזכויות שלהם. חברי צוות אלו ראויים לתמיכה, להדרכה ולסיוע. יש מקום לקדם את היכולות שלהם ולעשות מאמץ רב כדי ליצור תנאים שבהם יוכלו להתנהג בדרכים המצופות מאנשי צוות. אף על פי שפגיעה גופנית בתלמידים אסורה במערכת החינוך, עדיין יש יחידים ומגזרים שבהם תופעה זו קיימת בשכיחות לא קטנה. במקומות שבהם התנהגות זו אותרה ואובחנה כשכיחה, יש לבצע פעולה חינוכית ממוקדת בקרב אנשי החינוך. פעולה זו תכלול מרכיבים של שכנוע ושל שינוי ערכים ועמדות בנוגע לנחיצות וללגיטימיות של ענישה גופנית, הדרכה אישית והקניה של דרכי פעולה חלופיות וחונכות של אנשי מקצוע שהוכיחו את יכולתם לפעול ללא אלימות. במקומות ובבתי ספר שבהם ההערכה היא שענישה גופנית נובעת מקשיי התמודדות עם אתגרים חינוכיים עקב דלות במשאבים, חיוני להכין תכנית התמודדות הכוללת תמיכה בבית הספר וחיזוק יכולתו לעמוד במשימותיו.

פיקוח והשגחה

נוכחות מבוגרים, פיקוח והשגחה הם אמצעי מניעה יעילים ביותר. לכל בית ספר צריכה להיות תכנית מפורטת בנוגע לנוכחות מפקחת ומונעת של מבוגרים. התכנית צריכה להתבסס בין היתר על מיפוי תקופתי של מקומות וזמנים המועדים למעשי אלימות בבית הספר. בעזרת תכנון מושכל ניתן להפחית מצבים המעודדים אלימות בבית הספר, כגון: צפיפות גדולה, המתנה ארוכה בקבוצות גדולות, מגע לא מבוקר בין קבוצות גילים שונות, נוכחות תלמידים במקומות שאינם נצפים בקלות. בכל פעילות בית ספרית המערכת מספר רב של תלמידים, יציאה מחוץ לגבולות בית הספר ומגע עם מי שאינם תלמידים בבית הספר, ייקבע אחראי לתכנון ולביצוע תכנית למניעת אלימות בין התלמידים, בינם לבין עצמם ובינם לבין אחרים. במקרה הצורך יינתנו לאדם זה אמצעים ואחריות הניתנים בדרך כלל לבעלי התפקיד הרלוונטי בבית הספר.

יש לקבוע בכל בית ספר מספר מינימלי של אנשים מבוגרים הצריכים להיות בחצר בעת ההפסקות, בתחילת יום הלימודים, בסיומו, בתחנות הסעה ובמהלך השיעורים. מספר

המבוגרים הנדרשים יהיה תלוי בגודל אוכלוסיית בית הספר, בגיל הילדים, ברמות האלימות הצפויות ובשיקולים מקומיים נוספים.

פיקוח יעיל של מבוגרים כולל התייחסות חיובית ומתעניינת בתלמידים ולא רק השגחה. יש לקדם פעילויות כחצר בהשתתפות מבוגרים, המתאימות למאפייני בית הספר. הפסקה פעילה היא אחד האמצעים להגביר פעילות חיובית בהשגחת מבוגרים. בתכניות חיוביות אלו יש מקום לשתף הורים וגורמים בקהילה המעוניינים לתרום לבית הספר. נוכחות מבוגרים היא יעילה כשהמבוגרים פנויים למשימה זו. חיוני להגדיר את המשאבים הנדרשים כדי לבצע השגחה יעילה. יש להגדיר את הציפיות הריאליות מאנשי הצוות לגבי משך הזמן שיקדישו להשגחה ולפיקוח תוך הסכמת הנוגעים בדבר, ולהבטיח שההשגחה אמנם נעשית לפי הנחיות וכללים שנקבעו.

כחלק מתכנית הפעולה של בית הספר יש להעריך את המשאבים הנדרשים לפיקוח, להשגחה ולהפסקות פעילות ולתקצב אותם בהתאם. במקומות שאפשר לשלב תלמידים בוגרים יותר וגם הורים ומתנדבים מהקהילה יש לעשות זאת. על הרשות המקומית לתקצב את צורכי ההשגחה והפיקוח של בית הספר.

התמודדות עם מעשי אלימות

תכניות פעולה בית ספריות להתמודדות עם אלימות ולהכשרת חברי צוות להתמודדות עם אירוע אלים צריכות להתחשב בהיבטים רבים. בין היתר תכניות אלו צריכות לכלול:

1. דאגה והתייחסות לקורבן הפגיעה, כולל התייחסות לפגיעה הפיזית והרגשית והקניית דרכי התמודדות מתאימות במצבי סכסוך וקורבנות.
2. התייחסות חינוכית ומשמעתית להתנהגות של אחרים בעת הפגיעה. יש להציג דרישות להתנהגות נאותה וכצדן סנקציות של מי שאמנם אינם מעורבים ישירות כפוגעים, אך לא עמדו בציפיות באשר להתנהגות נאותה של מי שנכח בעת הפגיעה (bystander). בין היתר יש להדגיש את הצורך החיוני ליידע איש סגל כשנודע על הימצאות כלי נשק בבית הספר ועל תופעות של הצקה או הטרדה מינית, ובעיקר כאלה המתמשכות או נעשות באופן קבוצתי.
3. יצירת הזדמנויות לתלמידים לרווח (גם בצורה אנונימית) על מצוקה של תלמידים אחרים ופגיעה בהם, על הימצאות נשק ועל איומים ל"חיסול חשבונות" במהלך הלימודים ולאחריהם. יש מקום לתכנית חינוכית מלווה המבהירה את ההבדל בין "הלשנה" לבין מניעת פגיעה באחרים.
4. פעולות מניעה והתמודדות עם אלימות צריכות להתייחס לכל מעשי האלימות בבית הספר, כולל "משחקי אלימות" הנעשים "בצחוק" ובשיתוף פעולה בין תלמידים. עם זאת יש מקום להבחין בין מצבים של אלימות מתונה, אלימות קשה יותר ואלימות מסכנת במיוחד.

5. דרכי תגובה המתאימות להתנהגות אלימה, אשר יכללו עונשים המותאמים לעוצמת הנזק ולמידה שבה התנהגות חוזרת על עצמה, וילוו בפעולות חינוכיות, כגון תיקון נזק ופעולות של צדק מאחה. דרכי התגובה צריכות להיות בהלימה לערכים החינוכיים של בית הספר ולזכויות של חברי קהילת בית הספר. יש למנוע מצב שבו המאמצים למנוע אלימות יגרמו לבית הספר להיראות כמו מבצר, וההתגוננות בפני אלימות תיצור תחושת פחד ואי נוחות הנובעת מריבוי אמצעים לשם הרתעה והגנה.
6. רשימה של התנהגויות אלימות מסכנות במיוחד. בין היתר מוצע שברשימה שיכין משרד החינוך, יכללו הבאת נשק לבית הספר, איום בפגיעה בנשק גם לאחר שעות הלימודים, פגיעה מכוונת שגרמה לחבלה חמורה, איום מוחשי לפגיעה באיש צוות, פגיעה פיזית באיש צוות, מעשי ונדליזם קשים, גרימת חבלה לרכוש של איש צוות, פגיעה מינית, הטרדה/ הפחדה בעלות אופי מיני על ידי קבוצה, פגיעה על רקע של מוצא, של דת, של העדפה מינית, התנהגות מסכנת במיוחד כלפי העצמי, כגון רולטת כביש או "משחקים" דומים. בתי ספר יהיו רשאים להוסיף לרשימה ולא לגרוע ממנה.
7. הבהרה כי למורים ולחברי הצוות יש מעמד מיוחד בבית הספר, ולכן כל פגיעה בהם כולל פגיעה מילולית, איום או פגיעה פיזית, מחייבת תוצאות וצעדים בעלי משמעות עבור התלמיד הפוגע. כל איום בפגיעה או פגיעה פיזית בפועל ייחשבו כהתנהגות מסכנת במיוחד. בדומה, כל פגיעה פיזית משמעותית מצד איש צוות (כגון גרימת חבלה, שימוש בחפץ כדי לפגוע בתלמיד) תיחשב להתנהגות מסכנת במיוחד.
8. תגובות להתנהגות מסכנת במיוחד יכללו תוצאות ועונשים חמורים יותר, דרישות מחמירות יותר לידוע גופים מחוץ לבית הספר, כולל הפיקוח, הרשות המקומית והמשטרה, יצירת תכניות טיפול המערבות גופים רבים יותר ופעולות חינוכיות להתמודדות עם השלכות התנהגויות המסכנות את הקורבנות בפרט ואת קהילת בית הספר ככלל.
9. החלטות בנוגע למאפייני התגובה, לאופי העונשים והפעולות הנלוות. ההחלטות ייקבעו על ידי בית הספר והרשות המקומית, תוך התייעצות עם נציגי התלמידים, ההורים והפיקוח.

כל תכנית התמודדות עם אלימות תתייחס לטיפול בתלמידים שהתנהגותם מסכנת במיוחד, חוזרת על עצמה ויוצרת פגיעה מתמשכת בזכות של חברי קהילת בית הספר לתחושה של מוגנות. לתלמידים אלו יוקצו משאבים מיוחדים לתמיכה בהם הן במישור האקדמי והן במישור החברתי וההתנהגותי. בית הספר יכין תכנית טיפול בכל אחד מתלמידים אלו, שמטרתה לקדם את יכולתו של התלמיד להשתלב באופן ראוי במסגרת בית ספרית ולמצות באופן מרבי את הפוטנציאל שלו.

בהכנת תכנית זו ישתתפו התלמיד, אנשי הצוות החינוכי של בית הספר, המערך המסייע בבית הספר, משפחת התלמיד וגורמים רלוונטיים בקהילה. בהתאם לגיל התלמיד ולאופי התנהגותו ומצבו המשפחתי יש לכלול גורמים רלוונטיים בקהילה. בהתאם לגיל התלמיד ולאופי התנהגותו ומצבו המשפחתי יש לכלול גורמים רלוונטיים בקהילה. בהתאם לגיל התלמיד ולאופי התנהגותו ומצבו המשפחתי יש לכלול גורמים רלוונטיים בקהילה. בהתאם לגיל התלמיד ולאופי התנהגותו ומצבו המשפחתי יש לכלול גורמים רלוונטיים בקהילה.

יכולתם של ההורים לסייע בתכנית הטיפול, למשל על ידי סדנאות והדרכות הורים. חיפוש על גופו של תלמיד, בחפציו ובתאו, הוא אמצעי מניעה שיש לשקול את השימוש בו במצבים של חשש מהתנהגות מסכנת במיוחד עקב נשיאת נשק. פעולת החיפוש צריכה להיעשות רק על ידי אנשי צוות חינוכי (ולא מאבטחים חיצוניים) שעברו הכשרה והסמכה, המבטיחים שהחיפוש ייעשה בדרך שלא תפגע בזכויותיו של התלמיד. יש להקפיד שהחיפוש ייערך כשיש עילה ממשית המחייבת זאת. כל חיפוש ותוצאותיו יתועדו.

השעיה של תלמידים לתקופת זמן קצובה והרחקת התלמיד מבית הספר הם כלים להתמודדות עם אירועי אלימות מסוכנים במיוחד ועם תלמידים הפוגעים בסביבתם באופן מתמשך. ההשעיה וההרחקה מאפשרים להגן על חברי קהילת בית הספר מתלמידים המאיימים על ביטחונם ופוגעים בהם. פעולות אלו הן חמורות ויש לנקוט אותן על סמך שיקול דעת זהיר, וזאת רק כאשר פעולות חינוכיות ועונשיות אחרות לא ימנעו את המשך האיום על ביטחונם של התלמידים ושל אנשי הצוות החינוכי.

התגובה הראשונית במקרים של התנהגות מסכנת במיוחד תהיה באחריות ובסמכות המנהל או האחראי למשמעת. בהמשך יש להשתית את תכנית הטיפול על החלטות שהתקבלו בצוות לתכנון טיפול שיכלול נציגים מבית הספר, מהפיקוח, מהרשות המקומית, משירותי הרווחה והמשטרה. למנהל יהיה מעמד מיוחד בדיונים אלו, ולהמלצתו יהיה משקל רב בתכנית הטיפול. לתלמיד תהיה הזכות להופיע בפני הוועדה, ושנציג מטעמו ייקח חלק בדיונים של הוועדה לתכנון טיפול.

בכל מקרה שבו מתוכננת השעיה של תלמיד, יש לערוך אבחון של מידת הנזק העלול להיגרם לתלמיד מהרחקתו הזמנית מבית הספר, בשים לב למידה שבה המשפחה יכולה לפקח על התנהגותו, החשש להידרדרות נוספת וכיוצא בזה. במקרים שבהם הרחקה זמנית היא חיונית לבית הספר אך עלולות להיות לה תוצאות קשות עבור התלמיד, יש להעמיד לרשות בית הספר פתרונות חלופיים, כגון מסגרות זמניות שנועדו לתלמידים במצבים כאלה. במסגרות אלו שפותחו בכמה מקומות בעולם (כגון בלגיה וצרפת), שוהים תלמידים תקופת זמן קצובה, שבמהלכה נעשה מאמץ רב לקדם את יכולתם להשתלב בבית הספר על ידי הוראה אישית משקמת וטיפול אישי וקבוצתי, בד בבד עם בניית תכנית טיפול לקליטתו

במסגרת. תכניות חלופיות אלו יפותחו בשיתוף פעולה בין מערכת החינוך למערכת הרווחה ברמה הלאומית והיישובית.

בתי ספר שהאלימות החמורה בהם נמשכת

התפלגות מעשי האלימות בקרב תלמידים אינה אחידה; יש תלמידים המבצעים יותר מעשי אלימות מאחרים, והתנהגותם מסכנת יותר. במקביל, רמות האלימות בקרב בתי הספר הן שונות. יש בתי ספר שבהם מעשי האלימות רבים ומסוכנים במיוחד, וההתמודדות של בית הספר עם אלימות זו אינה מצליחה להביא לשינוי. הרשויות המקומיות ומשרד החינוך צריכים לזהות בתי ספר אלה במטרה לסייע להם להפחית את רמות האלימות ולא להאשימם או להענישם. האיתור ייעשה על סמך תיעוד מתמשך ומעקב שיטתי ולא על סמך אירוע חד-פעמי או דיווחים בתקשורת.

עבור כל אחד מבתי ספר אלו יש להכין תכניות טיפול אישיות ובית ספריות למניעת אלימות ולהגברת יכולת ההתמודדות של התלמידים ובית הספר עם אלימות. תכניות להפחתת רמת אלימות בבתי ספר מסכנים תתבצענה על סמך הערכה מעמיקה של בית הספר והאתגרים שהוא עומד בפניהם וייתנו מענה ממוקד לאתגרים אלו. בין היתר הן עשויות לכלול: שינוי באזורי הרישום לבית הספר כדי להביא לאיזון טוב יותר של אוכלוסיית התלמידים, שינויים בצוות בית הספר במטרה לחזק את הכוחות המתמודדים עם אלימות, הפעלה של תכנית חינוכית-טיפולית המיועדת לקדם התנהגויות פרו-חברתיות ומונעות אלימות, הוספת משאבים לשם תגבור המערך המסייע ותמיכה בתהליכי פיקוח והשגחה, למשל על ידי הוספת מאבטחים וצוות חינוכי מפקח; שינויים מבניים בבית הספר כדי להגדיל את היכולת להעניק יחס אישי לתלמידים ולקדם הישגים אקדמיים, למשל ביצירת מרחבי למידה או כיתות קטנות.

תכניות אלו יוכנו, במידת האפשר, בשיתוף פעולה עם קהילת בית הספר, ויתבצעו במאמץ מרבי לאפשר לבית הספר לקבל על עצמו את האחריות להמשך ההתמודדות עם אלימות ולשינוי מעמדו כבית ספר המסכן את תלמידיו ואת אנשי צוותו.

התייחסות לקורבנות של מעשי אלימות

כל תכנית למניעת אלימות ולהתמודדות אתה חייבת לכלול התייחסות מערכתית ורב-ממדית לקורבנות ישירים ועקיפים של אלימות. חיוני ליצור אווירה וכלים המאפשרים לקורבנות לדווח על הפגיעה בהם. יש להבטיח שדיווח על קורבנות לא יביא להאשמת הקורבן ולפגיעה נוספת בו, והכרחי להתייחס לתלונות ברצינות ובאחריות. הטיפול בקורבן צריך לכלול התייחסות הן לפגיעה הפיזית והן לפגיעה הרגשית בו, ולהינתן על ידי כל איש צוות חינוכי המקבל תלונה על קורבנות. בכל מקרה יש להעריך את הצורך בהמשך תמיכה וטיפול. נוסף

על כך יש להבטיח מניעה של המשך הפגיעה, דהיינו שהפוגע לא יוכל לחזור על הפגיעה, וכן למנוע "נקמה" מצד הנפגע או פגיעה הנובעת דווקא מהמאמצים למנוע פגיעה נוספת. בכל מקרה אין מקום להרחיק קורבן מבית הספר כדי להגן עליו מפני הפוגע. בכל מקרה של פגיעה יש להעריך את הצורך בהתערבות חינוכית-טיפולית שמטרתה לקדם את יכולתו של הקורבן להתמודד בצורה יעילה עם מצבי איום בעתיד ועם התוצאות של פגיעה אלימה. בין היתר יש להציע אמצעים נגישים ודיסקרטיים לגורמים חיצוניים לבית הספר, כגון "קו טלפון פתוח" או אתר אינטרנט. במידת האפשר יש לערב את הקורבן בתהליכים של צדק מאחה שנועדו להביא לתיקון הנזק, ולקדם את היכולת של הקורבן ושל הפוגע להמשיך ולהיות חברים באותה הקהילה, ללא פגיעות נוספות. בכל מקרה של מעשה אלימות, בעיקר אלימות קשה, יש לבחון אם יש תלמידים שנפגעו בצורה עקיפה ולפעול בהתאם. למשל, הכנסת נשק לבית הספר או מעשה של תקיפה מינית עלולים לגרום לתגובות של חרדה בקרב קבוצה גדולה של תלמידים, ששמעה על כך. במקרים כאלה יש לתכנן פעולות חינוכיות וטיפוליות המכוונות להפחתת הפגיעה בקורבנות אלו.

מקום של התלמידים ונציגיהם בהתמודדות עם אלימות

לתלמידים יש מקום חשוב בהתמודדות עם אלימות. תפקיד זה בא לידי ביטוי הן בהתנהגות אישית הנמנעת מאלימות ואינה מעודדת אותה והן במעורבות בפעולות מכוונות ויזומות למניעת אלימות. בין היתר חיוני לשתף את התלמידים ונציגיהם:

1. בעיצוב אמנה בית ספרית.
  2. בחברות בוועדות בית ספריות ויישוביות שנועדו להתמודד עם אלימות.
  3. בהשתתפות בתכניות כגון חונכות, גישור וצדק מאחה.
  4. בייצוג קולם של התלמידים בוועדות ארציות (כגון ועדת החינוך של הכנסת) ובפורומים שונים הדנים בסוגיות הקשורות לילדים ולבני נוער.
- כדי להביא לשיתוף אמתי של תלמידים יש להשקיע מאמץ חינוכי וארגוני כדי לקדם את יכולתם של התלמידים להשפיע באופן אמתי. בין היתר יש מקום לתכניות ברמה היישובית והארצית שמטרתן לקדם מנהיגות צעירה.

מקום של הורי התלמידים ונציגיהם בהתמודדות עם אלימות

להורי התלמידים מקום חשוב בהתמודדות עם אלימות. תפקיד זה בא לידי ביטוי בחינוך ילדיהם להימנע מאלימות, בהשתתפות בתכניות אישיות המיועדות לקדם התנהגות לא אלימה של ילדם ובהתנהגות אישית מכבדת כלפי בית הספר, מטרותיו, ערכיו ואנשי הצוות שלו. ההורים ונציגיהם צריכים להיות חלק בלתי נפרד מההתמודדות של בית הספר עם

אלימות. עליהם להיות מעורבים בהגדרת המטרות ודרכי הפעולה של בית הספר, ועליהם גם לתרום באופן מוחשי למניעת אלימות בבית הספר, בין השאר על ידי סיוע בהשגחה ובפיקוח בהפסקות, בהסעות ובפעילויות בית ספריות הנערכות בין כותלי בית הספר ומחוץ לו. על ההורים גם לגייס תמיכה לפעולות אלה בקהילה הרחבה על ידי מעורבות בגיוס משאבים ושותפויות עם גורמים עסקיים ועמותות המעורבים בחינוך ובמניעת אלימות.

להורים המייצגים הורים אחרים יש אחריות רבה ביותר להתנהגות אישית התואמת את תפקידם. מן הראוי שבכל בית ספר ויישוב יהיה "קוד אתי" שיחייב את ההורים המבקשים לייצג הורים אחרים בקשר שלהם עם מערכת החינוך. קוד זה יגדיר את ההתנהגות האישית המתחייבת מתפקיד נכבד זה. בין היתר יכלול הקוד התייחסות לדוגמה של התנהגות אישית לא אלימה, שמירה על התנהגות שוויונית ולא מפלה ועוד.

כדי לקדם מעורבות הורים בבתי הספר בדרך שתתרום להשגת המטרות החינוכיות, חיוני להגיע לשיתוף פעולה מרבי בין נציגי ההורים לצוות החינוכי. יש לקבוע מנגנונים וכלים שיגבירו את הדיאלוג ואת ההבנה ההדדית בין ההורים לאנשי הצוות החינוכי בכל הרמות - בית הספר, היישוב והרמה הארצית. יש מקום לפעילות משותפת, שמטרתה ללמוד כיצד ניתן לאזן בין הצרכים והיכולות של ההורים לבין האחריות החינוכית המוטלת על אנשי הצוות החינוכי. מן הראוי שמשדר החינוך וגורמים נוספים ייזמו פעולות שמטרתן לחזק את יכולתם של נציגי ההורים לתרום באופן המרבי לקידום המטרות של מערכת החינוך בכלל ולמניעת אלימות והתמודדות אתה בפרט, בדרך של הכשרה, למידה משותפת, תמיכה בפעולות ועוד.

תיעוד

תיעוד של אירועי אלימות ותוצאותיהם מהווה בסיס לתכנון מושכל של תכניות אישיות לתלמידים ותכניות בית ספריות. תיעוד הוא גם חלק חשוב משמירה על כללי "ההליך ההוגן" בטיפול באלימות. הבניה נכונה של התיעוד תאפשר מעקב אמין אחר התנהגות של תלמידים מסוימים ושל כלל התלמידים בבית הספר, ובדרך זו תיתן בידי בית הספר והמערכת היישובית כלים לזיהוי בעיות של אלימות, לתכנון פעולות התערבות ולהערכת ההתקדמות של כל תלמיד ושל כלל בית הספר. מן הראוי לתעד גם פעילויות חיוביות התנדבותיות והישגים בתחום הבלתי פורמלי. יש להקפיד שהתיעוד לא יפגע בזכויות של המעורבים, ויישמרו כל הכללים המקובלים הנוגעים לפרטיות ולסודיות וגישה של המעורבים למידע שנשמר עליהם.

על משרד החינוך לפרסם הנחיות ברורות באשר לתיעוד הנדרש בתיקם של תלמידים ואנשי צוות בכל האמור להתנהגות הקשורה לאלימות. התיעוד יאפשר לזהות את אופי ההתנהגות האלימה, עיתויה והפעולות שננקטו כדי להתמודד אתה. יש להבטיח שהתיעוד יכלול כל אירוע שחייב טיפול רפואי בתלמיד וכל אירוע שדווח לגורמים חיצוניים לבית הספר.

על משרד החינוך לספק לבתי הספר כלים יעילים, בעיקר דרך המנב"ס (המערכת הממוחשבת לניהול המידע בבית הספר), שיאפשרו לקיים את התיעוד ולהיעזר בו כחלק בלתי נפרד מהעבודה החינוכית בבית הספר. מן הראוי שבכל בית ספר יהיה אחראי לתיעוד הפעולות השונות שבית הספר עושה במטרה למנוע אלימות ולהתמודד אתה. יש להבטיח שהמטרה תתעד בשיטתיות כל תלונה הרלוונטית לאלימות של תלמידים, אנשי צוות והורים בבית ספר, ואת תוצאות הברור שלה. תיעוד זה ישמש בסיס לניטור שיטתי של פניות משטרה מטעם מערכת החינוך.

יידוע ודיווח

כדי להתמודד עם אלימות כראוי חיוני שהמידע על אירועי אלימות מתוכננים או על כאלה שיצאו אל הפועל יהיה ביד מי שיכולים למנוע אותם ולטפל כראוי בקורבנות ובמבצעים. בית הספר יקדם מצב שבו תלמידים ידווחו על אירועי אלימות מתוכננים כדי לאפשר את מניעתם, ועל אירועי אלימות שבוצעו כדי שיתאפשר טיפול בהשלכות של אירועים אלו. כדי להשיג זאת ינקוט בית הספר בו בזמן אמצעים מספר, בין היתר: פעילות חינוכית לשכנוע התלמידים בצדק החברתי המצדיק הגנה על קורבנות; קביעת חובת דיווח על אירועים מסוימים ותוצאות משמעותיות על הימנעות מדיווח; נוכחות רבה ומאפשרת של אנשי צוות הנותנים לתלמידים הזדמנויות רבות ושונות לדווח באופן דיסקרטי ואנונימי; ובעיקר דרך תגובה יעילה המראה לתלמיד שהדיווח שלו התקבל על ידי איש צוות המטפל במידע באחריות וברצינות. יש לדווח לחברי קהילת בית הספר על אירועי אלימות שהתרחשו בבית הספר ועל הטיפול בהם. דיווח אמין ומוסמך מקטין את הנזקים של שמועות וחששות, ומהווה גם דרך יעילה להבהרה של מדיניות בית ספרית תקיפה. יש לאזן בין דיווח מלא לבין הגנה על הזכויות של המעורבים באירועים.

יש לדווח גם לגורמים חיצוניים לבית הספר, על פי כללים שקובעים מעת לעת משרד החינוך והרשות המקומית, על אירועי אלימות שהתרחשו בבית הספר ועל תלמידים שנמצאו שהיו מעורבים באירועים אלו. כל דיווח לגורם חיצוני יוצג גם בפני הוועדה הבית ספרית המתמודדת עם אלימות, הכוללת נציגים של הצוות הבית ספרי, הורים ותלמידים. כל זאת בתנאי שדיווח הכולל את שמות המעורבים אינו פוגע בטובתם ובזכויותיהם. במקרים מיוחדים יש לתת למנהל שיקול דעת להימנעות מדיווח נדרש. שיקול דעת זה צריך להתבסס על טובתם של התלמידים המעורבים ולא על חשש מפני פגיעה בשמו הטוב של בית הספר. המנהל יציג אה שיקול דעתו המנומק בפני הוועדה הבית ספרית ובפני המפקח. בכל מקרה שבו לא דווח כנדרש, תכלול תכנית הטיפול בתלמידים אלימים התייחסות ברורה לחובה לדווח בהמשך אם לא תהיה עמידה של התלמיד ברשימות התכנית.

פעולות הרשות המקומית לתמיכה במניעת אלימות ולהתמודדות אתה

על הרשות המקומית ועל העומד בראשה אחריות לפעולה יזומה ומתמשכת כדי למנוע אלימות במערכת החינוך ולהתמודד אתה. פעילות זו תהיה חלק מכלל הפעולות המיועדות למנוע אלימות ולהבטיח אה שלומם ואת רווחתם של התושבים. בין שאר הפעולות שלהן חשיבות מיוחדת ברמת היישוב, יש להדגיש כי:

1. ככל יישוב צריכה להיות ועדה יישובית לתכנון, לתיאום ולמעקב אחר כל הפעולות למניעת אלימות ולהתמודדות אתה, שתחבר בין כל הגופים הרלוונטיים. כחלק מתפקידה תבטיח ועדה זו שיהיו מנגנונים שיאפשרו ויחייבו שיתוף פעולה בין הגורמים השונים. למשל היא תחייב נוכחות של נציג מערכת החינוך בוועדות לתיאום טיפול של משרד הרווחה ונציג של שירותים חברתיים רלוונטיים בהכנת תכנית טיפול לתלמידים אלימים. כמו כן במקום שהחוק וזכויות המעורבים בדבר מתירים זאת, יש להבטיח מעבר מידע בין השירותים השונים העוסקים בטיפול ובמניעה בקרב אותם בני נוער ותלמידים.
2. לכל יישוב צריכים להיות כלים שיאפשרו לבסס את פעילות הרשות בתחום זה על מידע אמין ומקיף. בין היתר יש לקדם הכנת תכניות ממוחשבות שיאפשרו לרכז מידע ממאגרים קיימים, לפתח כלים שיאפשרו לנתח מידע קיים כדי לאתר אזורים וקבוצות בסיכון מיוחד ולזהות מדדים אמינים שיאפשרו לעקוב אחר מצבו של היישוב בתחום זה לאורך זמן.
3. על המערכת היישובית להעריך את הצרכים ואת ההתמודדות של כל בית ספר ביישוב בצורה דיפרנציאלית המבוססת על מידע אמין, ולהקצות משאבים בדרכים המשקפות הערכה זו.
4. באחריות היישוב לתת פתרונות אזוריים-יישוביים, שהם מעבר ליכולתו של בית הספר היחיד, למשל: שירותי אבחון, חלופות להשעיה, תכניות חונכות יישוביות, תכניות טיפול אישיות וקבוצתיות המיועדות לקורבנות או לתלמידים אלימים ועוד.
5. יש לקדם תכניות יישוביות שמטרתן למנוע אלימות בשעות הבוקר שלפני תחילת הלימודים ובשעות אחר הצהריים. במקומות שבהם מתברר הצורך בכך, יש לקדם תכניות שמטרתן ללוות תלמידים בבטחה לבית הספר, ברגל ובהסעות. יש לעודד, להקצות משאבים ולהכין תכניות לפעילות של בתי ספר, מתנסים ותנועות נוער בשעות אחר הצהריים והערב ובתקופת החופש הגדול.
6. ככל יישוב מן הראוי שתתבצענה פעולות יזומות שמטרתן לקרב מספר רב ככל שניתן של בני נוער, מבוגרים, ארגונים ועסקים לפעילות אזרחית למניעת אלימות ולהתמודדות אתה. למשל, יש לעודד יוזמות להעסקה בתשלום של בני נוער בחודשי הקיץ בעבודות שיפוץ, ניקוי וצביעה של מבנים ושטחים ציבוריים.

קביעת סטנדרטים ועדים בכל הרמות

כדי להגביר את האחריות האישית והמוסדית של כל מי שמנסים למנוע אלימות ולהתמודד אתה, יש להשתית את הפעילות בתחום זה על קביעת סטנדרטים בנוגע לדרכי ההתמודדות ולהגדרת יעדים לתוצאות.

1. כל בית ספר, כל יישוב וגורמי המטה של מערכת החינוך יגדירו סטנדרטים בנוגע לדרכי פעילותם. סטנדרטים אלו יתייחסו להיבטים של תהליך ההתמודדות, כגון איש תפקידים והקמת ועדות, היקף ושכיחות של פעילות מניעה, מאפייני הכשרה של בעלי תפקידים, פרקי זמן מרביים לביצוע פעולות נדרשות (כגון משך הזמן הנדרש לכינוס ועדה לתכנון טיפול בתלמיד) והפקת תוצרים נדרשים, כגון דוח יישובי על מצב האלימות במערכת החינוך.
2. כל אחד מהגופים המתמודדים עם אלימות במערכת החינוך יגדיר יעדים שהוא מנסה להשיג בפרק זמן נתון. יעדים אלו יתייחסו ישירות לתוצאות של מניעת אלימות, כגון הפחתה של מספר הפגיעות האלימות בבית הספר, הפחתה של ונדליזם במקומות ציבוריים, הגברה של תחושת הביטחון האישי ועוד.
3. מן הראוי שהקביעה של הסטנדרטים ושל היעדים והערכת מידת השגתם יהיו שקופות ככל שניתן ופתוחות לדיון ציבורי.
4. משרד החינוך יגדיר סטנדרטים מחייבים לפעולה. כמו כן עליו להציע עקרונות ודרכי פעולה לקביעה יעדים המתאימים לכל בית ספר ויישוב.

ידע, מידע והטמעה

יש לבסס את ההתמודדות עם אלימות בכל הרמות על ידע מבוסס, על מידע רלוונטי ומעודכן ועל הטמעה יעילה בקרב כל הגורמים ובכל הרמות. באחריות משרד החינוך להקים מרכז ידע, מידע ומשאבים לאומי למניעת אלימות ולהתמודדות אתה, ולפקח על פעולתו. מטרת מרכז זה תהיה למצות את הידע הקיים בתחום ההתמודדות עם אלימות במערכת החינוך, לפתח ידע נוסף בתחום ולהטמיע אותו בקרב כל הגורמים הקשורים אליו. מיצוי הידע יתבצע על ידי סקירה מתמדת של הידע המתפתח בעולם ובארץ ובאמצעות ביצוע מחקרים. ההטמעה תושג בדרכים שונות, כגון הכנת חומרים להדרכה ולפעילות, ימי עיון, אתרי אינטרנט והשתלמויות. מן הראוי שמרכז לאומי זה יתבסס על שיתוף פעולה בין מרב הגורמים הרלוונטיים: משרדי הממשלה השונים, מוסדות אקדמיים, גורמי הכשרה והוראה, אנשי מקצוע, נציגי תלמידים, מורים והורים.

על משרד החינוך ליזום מחקרי הערכה על ההתערבויות בתחום ההתמודדות עם אלימות. יש לזהות מספר מצומצם של תכניות העומדות בקריטריונים שייקבעו (כגון רלוונטיות למערכה החינוך, בסיס עיוני-מדעי, עלויות סבירות, עדויות ראשוניות חיוביות). אשר

להתערבויות אלו יקיים המשרד הערכה מקצועית-אמפירית שתעמוד בקריטריונים מקובלים של מערך מחקר, משך זמן להפעלת ההתערבות, מדידה ואחרים. הממצאים יוטמעו בדרך שתבטיח שימוש בידע זה.

מכיוון שאין לצפות שכל תכנית המוצעת להתמודדות עם אלימות תעבור תהליכי הערכה אמפירית, על משרד החינוך להעמיד לרשות כל הגורמים המתמודדים עם אלימות במערכת החינוך מידע שיטתי ומקיף על כלל תכניות ההתערבות המוצעות בישראל. על כל גוף הרוצה להפעיל תכנית להתמודדות עם אלימות יהיה להכין מידע מפורט על התכנית, לפי מפרט מחייב שיקין משרד החינוך. בין היתר יכלול המידע התייחסות למטרות הספציפיות ולקהל היעד של התכנית, הרציונל המקצועי-מדעי שלה, עלויות, עדויות ליעילותה, אנשי קשר אחרים ועוד. מידע זה יסייע לבתי ספר לבחור תכנית מתאימה מבין התכניות המוצעות.

ניטור בכל הרמות

יש לבסס פעולות מניעה והתמודדות על ניטור שיטתי ומתמשך בכל בית ספר ויישוב וברמה הלאומית, הנותן תמונת מצב מפורטת ומעודכנת על מאפייני אלימות, קבוצות בסיכון ושינוי לאורך זמן. יש לכלול את ניטור האלימות בבתי הספר במערכת הארצית העורכת ניטור של הישגים אקדמיים - המיצ"ב (או כל מערכת שתחליף אותו). ניטור מחייב זה יכלול התייחסות לאקלים בית ספרי, להיבטים של אלימות ולהתמודדות עמה. הממצאים ישמשו כלי בידי כל בית ספר, יישוב וברמה הלאומית, בין היתר לזיהוי בתי ספר מסכנים באופן מתמשך, לבתי ספר הכולטים ברמות אלימות נמוכות בהתחשב במאפיינים הסוציו-דמוגרפיים שלהם, לבתי ספר ויישובים שחלה בהם התקדמות רבה בהתמודדות עם אלימות ועוד.

יש לעודד בתי ספר לקיים ניטור מקיף ועשיר יותר מזה שניתן לעשות במערכת הארצית. בין היתר יש להעמיד לרשותם כלי ניטור, הכשרה לשימוש בהם וכלים באינטרנט להעברת שאלונים ולניתוחם. יש לשקול התניה של הקצאת משאבים נוספים והכללה בתכניות אטרקטיביות להתמודדות עם אלימות בניטור בית ספרי מתמשך.

יש לקיים ניטור ברמת היישוב. בכל יישוב יש לאסוף בשיטתיות מידע על פרמטרים רלוונטיים להתמודדות עם אלימות ממקורות כמו בתי הספר, המשטרה, הרשות למלחמה בסמים, שירות המבחן, הלמ"ס. יש לפתח כלים שיסייעו ליישובים לעדכן מידע זה ולנתחו בדרכים שיאפשרו תכנון והערכה של ההתקדמות במאמצים למניעת אלימות ולהתמודדות אתה.

במקביל לשימוש בניטור של המיצ"ב יש לקיים ניטור ברמה הלאומית שייתן בידי מקבלי ההחלטות תמונת מצב מפורטת ועשירה בנוגע לרמות האלימות במערכת החינוך ולמאפייניה, לקבוצות סיכון ולשינויים לאורך זמן.

רשימת מקורות

- בנבנישתי, ר' (2003). אלימות במערכת החינוך בישראל - תשס"ב: דוח ממצאים מסכם. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנבנישתי, ר', זעירא, ע' ואסטור, ר' (2000). אלימות במערכת החינוך - דוח ממצאים מסכם. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנבנישתי, ר', חורי-כסאברי, מ' ואסטור, ר' (2005). אלימות במערכת החינוך בישראל - תשס"ה: דוח ממצאים מסכם. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנבנישתי, ר', חורי-כסאברי, מ', רוזינר, א' ואסטור, ר' (2005). הקשרים בין אקלים בית ספרי, אלימות והישגים אקדמיים כפי שנמדדו על ידי המיצי"ב. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הראל, י', אלנבוויגן-פרנקוביץ, ש', מולכו, מ', אבו-עסבה, ח' וחביב, ג' (2002). נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי. סיכום ממצאי המחקר השני (1998). ג'וינט-מכון ברוקדייל ואוניברסיטת בר אילן: המגמה לסוציולוגיה של הבריאות.
- הראל, י', קני, ד' ורהב, ג' (1997). נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי. ג'וינט-מכון ברוקדייל ואוניברסיטת בר אילן: המגמה לסוציולוגיה של הבריאות.
- משרד החינוך (2003, פברואר). יצירת אקלים בטוח וצמצום האלימות במוסדות החינוך. המשך לחוזר הוראות הקבע סא/4(ג), סג/6(ב), שבט התשס"ג.

